

A zsidó misztika főbejárata

Kabbalah

RÓZSA T. ENDRE

Joods Historisch Museum, Amszterdam, 2019. III. 29. – VIII. 25.

Amszterdam szívében működik a Zsidó Kulturális Negyed – elkerülni nehezebb, mint megtalálni –, benne a Zsidó Történeli Múzeum. Néhány évtizede négy kisebb askenázi zsinagógát építettek össze, és a köztes tereket befedve egyetlen tömbbé egyesítették őket. Így már nem törpülnek el a szomszédos portugál–szefárd zsinagóga, a klasszikus *Esnoga* méretes épülete árnyékában. A hiedelem úgy tartja, hogy az *Esnoga* zsinagógát nem építette senki, Jeruzsálemből hozták oda az angyalok egyetlen éjszaka alatt. A *Kabbalah* törzskiállítását a Zsidó Történeli Múzeumban rendezték be, de a kísérő anyagok bemutatására további tereket vettek igénybe – még az *Esnoga*-ba is jutott belőlük. A csatlakozó gyűjtemények birtokba vették az amszterdami zsidónegyed közeli helyszíneit.

A Kabbalah-kiállítás először Bécsben, az ottani Zsidó Múzeumban mutatkozott be, majd a március eleji zárás után az anyag továbbutazott Amszterdamba. Elvileg azonos a két kiállítás, de mégsem. A három felkészült kurátor, Domagoj Akrap, Klaus Davidovicz, Mirjam Knotter és az Amszterdamban csatlakozó negyedik, Alexander Gorlin tudomásul vették, hogy a két helyszín között eltérések vannak, és ezt ki is aknázták. Nincs mit titkolni, Amszterdam javára sült el a dolog. Amszterdamban nagyobb a kiállítási tér, ami tematikusabbá tette a tagolást, és tovább szélesíthették a kiállított műtárgyak körét. Mégpedig nem akármilyen művekkel, tárgyakkal. Ráadásaképp a hollandiai kiállítást Kabbalah-fesztivál, előadások, konferenciák és más események kísérik folyamatosan, és megállapodtak a Kriterion művészmozival, hogy időről-időre a kiállítás témájához kapcsolódó filmeket is vetítenek. Meglehetősen tág a merítés köre. Például a *Bee Season* (rendezte Scott McGehee, 2005) című film főszereplője, Richard Gere egy kabbalah-professzort alakít, aki éppen

GHIORA AHARONI: *Genesis V.*, 2012–2016, asszamláz-szobor

HUNGART © 2019

ה'קטורה
חלה

עשרים ושתיים
אורחיה

fotó: Zsidó Múzeum, Amszterdam

a kaliforniai Berkeley egyetemen (hol máshol?) oktatja a tantárgyát. Jóval intenzívebben kapcsolódtak be Amszterdam kulturális életébe a kiállítás, mint ahogyan az Bécsben sikerült. Nem a kurátorokon múlott, hanem azon, hogy a Joods Historisch Museum feltehetőleg nagyobb anyagi keret felett rendelkezik, mint a bécsi, és ez bizony nem hátrány. A kiállítás Magyarországon is nagy port verne fel, de ki tudná állni a borsos költségeket? Élek a gyanúperrel, hogy az eltérő földrajzi fekvés sem elhanyagolható: Amszterdam Nyugat-Európa szívében van, Bécs a peremén.

A tárlathoz visszatérve, már maga az alapgondolat is roppant érdekes. Hogy kiállítást lehet szervezni a kabbalah misztikus és első látásra önmagába gubancoló eszmekörének bemutatására. Olyat, amit a közönség is megérthet, és mégsem sértik meg (túlságosan) a tudományos hitelességet. Számtalan tárgy maradt fenn az 1400-as évek óta, sőt néhány még a korábbi időkben. A koncepciót kidolgozó csapat magasra tette a léceket. Pokolian nehéz feladatra vállalkoztak. A kabbalah-ról mindenki tud valamit, de azok elsöprő többsége téves. Az alsó szint primitív, a kabalababák, a szerencsehozó amulettek és a rontást elhárító tárgyak bugyuta világára nem érdemes sok szót vesztegetni. Pőre babonaság leginkább, és legjobb esetben is csak igen vékonyka szálah kapcsolják a hiteles kabbalah-hoz. A középszintű komolysággal megjelenő kabbalah viszont jelentős inspirációs forrásul szolgálhat a művészek számára. Elsősorban a képzőművészeknek, de néhány komoly építész vagy akcióművész is ihletet merített belőle. Nem feledkezhetünk el a színházról, és különösen nem a filmről. A misztika könnyedén lehet sikeres, a sejtelmesség megigézi a közönséget. Amikor a kabbalah legfelsőbb

VICTORIA HANNA: 22 levél, 2015, videó, 3:22 perc HUNGART © 2019

szintjéről szólunk, az viszont nem kimondottan sejtelmes. Rendezett működése alapján tudományosnak kell tartanunk, sőt valószínű, hogy a tradicionális zsidó teológia ezen a területen is feljut a legmagasabb szintre.

A vizualitás, a képzőművészet dominál leginkább a kiállítás művészeti anyagában. Hogy közülük ki zsidó, és ki nem, annak valószínűleg nincs nagy jelentősége. (Bár az is lehet, hogy mégis van.) A legmélyebben inspirálódott művész a német Anselm Kiefer, akinek vérségileg semmi köze a zsidósághoz. Szellemileg annál inkább. Szintén a lényegből táplálkozik az angol-amerikai R. B. Kitaj, akinek zsidósága nem elhanyagolható. Művének címe *Kabbalista és Shekhina*, ezen a kettős portrén önmagát és meghalt feleségét festette meg. A *sekhina* az isteni jelenlét női aspektusát jelenti. Rangja miatt Mark Chagallt sem hagyhatom említés nélkül, bár az anyagba beválogatott hangulatos, szép képe csak téma szerint tart kapcsolatot a kabbalah-val. Művét leginkább művészi szintű dokumentációnak tekinthetem.

A kabbalah hagyományos központja a galileai Cfat kisvárosa, a 16. század közepén ott élt Isaac Luria, a modern kabbalah atyja, akinek hívei az *ARI* akronim nevet adták. A cfáti *ARI* zsinagóga enteriőrjét festette meg Chagall 1931-ben a szokatlanul magas Tóra olvasóhelyével. Jártam ott magam is, álltam a központi felolvasó emelvényen, tanúsítom, hogy ma is ugyanígy néz ki minden, mint a festményen. A közhiedelemmel ellentétben Chagall sokszor csupán a tematikájában zsidó, szellemisségében nem annyira. Halk kritikai megjegyzésem a főművekre természetesen nem vonatkozik. Autentikusan zsidó szellemisségű remekmű például az 1938-as *Fehér keresztrefeszítés* (White Crucifixion, olaj, vászon, 154,6×140 cm, Art Institute of Chicago).

A kortársak közül Belu-Simion Fainaru egyik installációjában neoncsovékből állította össze a négybetűs istennevet, antropomorf formációban. Victoria Hanna performer a héber ábécé 22 betűjéből és a *Szefer Jecira* szövegszakaszaiból készített videóklipet. A *Szefer Jecira* (a Kialakulás Könyve) a legrégebb héber misztikus irat, a legenda szerint

fotó: Zsidó Múzeum, Amszterdám

R. B. KITAJ: *Kabbalista és Shekhina*, 2003, olaj, vászon, 121,9×121,9 cm HUNGART © 2019

Ábrahám ósatya írta, legvalószínűbb, hogy az időszámításunk kezdete körül keletkezett. Egy korai, 10. századi példánya szerepel a kiállításon, a pergamenre írt kézírásos könyvet a Vatikáni Könyvtár kölcsönözte. Egy nagy fekete női ruhát eresztett le Sigalit Landau a Holt-tengerbe, és látványos fotósorozaton dokumentálta, ahogyan a ruhát három hónap alatt fokozatosan fehérre változtatták a sókristályok. A modern művészet távolabbi előzményeit legjobban William Blake kozmikus és prófétikus látomásai jelentik, mélyen spirituális műveit többnyire a Biblia konkrét szövegszakaszai alapján készítette.

A kiállítási katalógus fedőlapján David Bowie elmélkedik a kabbalista tíz *szefira* ábrája felett, kezében fehér tárgy. A fotó a *Christiane F.* (rendezte Uli Edel, 1981) kultuszfilm képkockája, Bowie saját magát alakította filmben, és ide kapcsolódik a *Station to Station* CD-je is. Madonna vonzódása a kabbalah (felületes) szellemiségéhez közismert, gyermekek számára írt könyveiben ennek sok nyoma van. Hitelesebbé teszi a meséket, hogy halovány rokonságot tartanak a Braclav dinasztiahoz

MOSHE CASTEL: *Kabalisztikus varázslat*, 1953, olaj, vászon, 88,9×104,1 cm Jewish Museum, New York HUNGART © 2019

tartozó zseniális rabbi Nachman (1772–1810) haszid történeteivel. (A haszidizmus is a kabbalah leszármazottja.) Többen rebesgetik, hogy a mesék nem Madonna, hanem egy „szellemíró” (ghostwriter) szerzeményei. A globálissá tágitott kabbalah szempontjából ennek sincs jelentősége, mert a tudatosan népszerűsített kulcsfigurája – Madonnának is a mestere – Philip S. Berg rabbi, aki központi iskoláját 1965-ben alapította meg Los Angelesben. Csodák csodájára Berg lett az iskola dékánja. Számomra itt húzódik a végső határ, ameddig még el lehet menni. Berg rabbi ugyanis beleillik a láncba, mestere a zsidó közegeben *Baal haSulam*

fotó: Zsidó Múzeum, Amszterdám

név alatt ismert Yehuda Ashlag rabbi volt, aki 1885-ben született, és 1954-ben hunyt el. Márpedig Ashlag autentikus és hiteles tudásra támaszkodott, sőt éppen ő kezdte el a kabbalah tudatos népszerűsítését. Hogy az excentrikus okkultista, az angol Aleister Crowley is bekerülhetett az anyagba, azt már a kurátorok túlzásának tartom. Közismert, hogy a Beatles, a Led Zeppelin, Mick Jagger vagy mások kedvelték Crowleyt. Ha ez ütősebbé tette a zenéjüket, annál jobb. De ettől még az okkultizmus nem kapcsolódik a kabbalah-hoz. (A Beatles-felirat fölé kétségkívül odabiggyesztették Crowley figuráját a Sgt. Pepper's Lonely Hearts Club Band nagylemez borítóján.)

Németországban kezdte el tanulmányozni Gershom G. Scholem a kabbalah-t, doktori értekezésének témája az egyik legkorábbi mű, a *Bahir* vagy *Szefer haBahir*, amit a 12. században, 1174-ben publikáltak először Dél-Franciaországban. Szinte hihetetlen, hogy ez az elképesztő könyv akkor és ott megjelent – írta róla Scholem, aki 1923-ban Jeruzsálembé költözött, és hamarosan a Héber Egyetem tanszékvezetője lett. Hajdani tanszékén azóta is a zsidó miszticizmus áramlatait és a kabbalah-t tanulmányozzák. Mondhatjuk úgy, hogy alapvető tanulmányaival, könyveivel Scholem végre rendet rakott az addigi összevisszaságban, kakofón hangzavarban. Általában úgy tartják, hogy a kabbalah alapkönyve a *Zohár* (magyar szövegben általában hozzáteszik a címhez: *A ragyogás könyve*). A 13. században élt Moshe de Leon hispániai rabbit tartják szerzőjének, aki viszont a több mint egy évezreddel korábban, a 2. században élt Simon bar Jochajt jelölte meg szerzőként.

fotó: Zsidó Múzeum, Amszterdam

ANSELM KIEFER: *Az élet fája*, 1986,
ezüstszelatin-nagyítás baritonpapíron, sellak, olajfesték
Kröller-Müller Múzeum HUNGART © 2019

Ebbe a problémába már beleütközött Fónagy Iván, a későbbi akadémikus. 1943-ban jelent meg *A mágia és a titkos tudományok története* című könyve, azóta több hasonló kiadás követte. Szerb Antal írt a kötethez meleg hangú előszót. A kérdés mindig az, hogy hol húzzuk meg a határt. Fónagy könnyedén, de mégis óvatosan mozgott, a kabbalah-ról szóló fejezetet korrekciótól határolta le könyvében. Kisebb-nagyobb hibáinak az oka, hogy nem rendelkezett héber fogalmi ismeretekkel, és sajnos több ízben helytelenül szelektált a szakirodalomban.

Szakmai körökben nagy viták zajlanak a kabbalah ősi szövegei kapcsán, de azok számára, akik nem annyira bennfentesek – bevallom, magam sem vagyok igazán az – nem relevánsak a szószálhasogató csetepaték. Számomra egy a lényeg: hogyan és mi módon képes hatni a kabbalah a művészetekre. Külön szerencse, hogy Uri Asaf izraeli–magyar költő és jeles képzőművész mindkét könyvet lefordította magyarra.* Scholem írja, hogy a *Zohár* az elrejtett fényvel kezdődik, és a Messiás fényességével, a teljes revelációval végződik. A kabbalah szó jelentése szerint átvétel, befogadás, továbbadás. Eredetileg szóbeli tant, hagyományozott tradíciót jelölt, amit a 12. századtól kezdtek lejegyezni.

Dan Reisner kortárs izraeli szobrász egy férfi aktszobrot készített, a címe *Uplifting*, ami nemcsak pusztá felemelést jelent, hanem erkölcs, szellemi emelkedést is. Ha magyarul azt mondjuk, hogy „felemelő” érzés töltött el bennünket, valami hasonló emóciót mondunk ki. Az enyhén lépő, terpeszben álló férfiakt két karját felemeli. A nyaknál szünetel a test. A feltartott két karra újabb két férfikar támaszkodik felülről, összeköti őket a váll, és rajtuk magasodik a fej. A négy kar rombusz alakú nyílást alkot, a férfi önmagából kiemelte önmagát, „felemelte” a saját fejét. A szobor modellje vélhetően a művész önmaga. A szobor előtt egy nagyon hosszú *ilan* fekszik, több mint 10 méter hosszú, a szélessége 30 centi. Az *ilan* a kabbalah egyik műtípusa. Az Örökkévaló térképe, az Örökkévaló immanens struktúrája rajzokban, szövegmin-tákban megjelenítve. Bagdadban készítette Isaac Sasson ben Mordechai Shantuch ezt az *ilant* 1790 körül. Geometrikusan strukturált ábráinak sorozatait pergamenre festette. Az aprólékosan telerajzolt hosszú írástekerceszt kigörgették, és a szövegkezdethez odaállították Reisner szobrát. A függőlegesen álló kortárs szobor és a vízszintes *ilan* együttese gondolatilag is tökéletes példája annak, hogyan kapcsolódhat harmonikusan a mai művészet

a kabbalah régi tradíciójához. A műegyüttesről készült videó fent van az interneten, az egyik kurátor, Klaus Davidovicz mutatja be a YouTube-on.

A Biblia szövegértelmezésének négy szintje van, amit egy betűszó, a *pardesz* (vagy másképp: *PaRDeS*) jelöl, a szintek emelkedő sorrendet követnek. 1. *Pesat* = szimpla, szó szerinti, 2. *Remez* = allegorikus vagy szimbolikus, 3. *Dras* = kutató, komparatív, a *Midras* exegéziseivel összevető, 4. *Szod* = titok, misztérium. A legfelső tudás, a *szod* a kabbalah szintje. (A *pardesz* betűszó önmagában is értelemmel bír, virágoskertet, gyümölcsösöskertet jelent, ebből származik a mennyei Paradicsom megnevezés.) A fennmaradt írások (evangéliumok) alapján tudjuk, hogy Yeshua (Jézus) kedvelte a *remez* kifejezési alakzatot, tanításait gyakran építette fel mélyebb értelmű parabolákra. A Biblia szövegértésén alapszik tehát a kabbalah, annak a legrejtett spirituális régióiba enged betekintést. Carl Gustav Jung nagy tisztelője volt a kabbalah-nak, akárcsak Wolfgang Pauli, Richard Feynman és Leon M. Lederman, mindhárman Nobel-díjjal kitüntetett fizikusok. Nem nagy meglepetés, hiszen az Örökkévaló természetének finomstruktúráin kívül a világ teremtése, a makrokozmosz, az ősfény és más primordiális kérdések adják meg a kabbalah lényegét. Az Örökkévaló megnevezése a kabbalah-ban: *ein szof*, ami magyarra fordítva a végtelen fogalmát takarja. A *Genesis*, Mózes első könyve, a világ (és benne az ember) teremtésével kezdődik. Héber címe *Beresit*, ami az őskézdetre utal. A *Genesis* magyar címe: *Teremtés könyve* és a kabbalah alapművének számító *Zohár* éppen a *Teremtés könyvének* spirituális megértéséhez nyújt segítő kezét.

Lenyűgözően markáns művekkel szerepel a kiállításon a neoexpresszionista Anselm Kiefer. Egyik képe a közepes méretű *Sefirot*. Négy centi vastag ólom, karton, fotó (ezüstszelatin nyomat), felettük olajfesték és sellak. Műve dialógus a történelemmel. Egy német, aki G. Scholem művein iskolázódott. Pizskosszürke és fehér tónusok, rajtuk a kabbalah életfájának (*szefirot*) tíz szférája. (A *szefirot* a már említett *szefira* többes száma.) A szokásos rend szerinti tíz fekete kör elmosódott körvonallakkal. Mintha tíz égésnyom lenne.

Nagy meglepetésemre Mark Rothko egyetlen festménye sem került be az egybegyűjtött anyagba. Pedig nagyon beleillő lenne. Gondolom, hogy azért mellőzték, mert Rothko képeinek spirituális sugárzása túl erős, mindent eltol maga mellől, alkotásai nehezen tűrik el a szomszédokat. Legközelebbi alkotótársa, Barnett Newman képviseli helyette a modern minimalizmust egy 1963-ban készített nagyobb zsinagógamoddellel, amihez fehérre festett fát és plexit használt (121,9×182,9×54,6 cm). Mindkét hosszanti fal ritmikus cikcakk alakzatban hajlik, hogy kifejezze a *zimtzum* fogalmát. Két alapgondolatra építette fel a tervét: „Halljátok, egek, és te, föld, figyelj, mert az Örökkévaló beszél” (Jesaja 2.), „Tudd, hogy Ki előtt állsz” (Talmud, Berakhot 28/b). Hat évvel később, 1969-ben valósította meg két és fél méter magas lemezből álló cortenacél szobrát, amit San Franciscóban, az ottani Modern Művészeti Múzeum parkjában állítottak fel. Ennek a műnek már a címe is *Tzim Tzum*. A kabbalah egyik alapfogalma a *zimtzum*, jelentése: összehúzóadás. A teremtés megkezdése előtt az Örökkévaló összetömörítette a végtelen fényt (*or ein szof*), így nyitott teret a leendő világnak.

Foto: Zsidó Múzeum, Amszterdám

DANA HAKIM BERCOVICH: *Fortélyos félelem*, 2016, talált acélháló, pamutccérna, festék, nyaklánc, 44×22×1,5 cm
HUNGART © 2019

Jegyzet

* *Zohár a Teremtés könyvéről*. Atlantisz, Budapest, 2014 és *Báhir Könyve – Tiszta fény*. Atlantisz, Budapest, 2018.